

<https://doi.org/10.62837/2025.5.238>

b/m **SƏYYARƏ QƏHRAMANOVA**
b/m **SEVİNC RƏHMANOVA**
Azərbaycan Dillər Universiteti
Email: qehremanovaseyyare5@gmail.com

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRDƏ MƏNA VARIANTLILIĞI

Açar sözlər; frazeoloji birləşmə, sintaktik təhlil, frazeoloji vahid, semantik quruluş, çoxmənalı söz.

Ключевые слова: фразеологическое сочетание, семантический анализ, фразеологизм, смысловая структура, двусмысленное слово.

Key words: phraseological combination, semantic analysis, phraseological unit, semantic structure, ambiguous word.

Dilçilik elminin müasir mərhələsində, yəni frazeoloji mərhələsində Dilçilik elminin müasir mərhələsində, vahidlərin semantik struktur təhlili aktual məsələlərdən sayılır. Bu problemlə bağlı müxtəlif aspektdə tədqiqat aparən dilçilərin diqqət mərkəzində söz və söz birləşmələrinin semantik strukturunun qarşılıqlı münasibəti dayanır. Ayrı - ayrı frazeoloji vahidin semantik strukturunun araşdırılması nəticəsində bir daha aydın olur ki, komponentlər arasındakı münasibətlər olduqca mürəkkəb, differensiallaşmış formaya malikdir.

Sözlər kimi müxtəlif frazeoloji vahidlər də, forma və mənasına, digər sözlərə münasibətinə, eləcə də üslub baxımından emosional-ekspressiv çalarlarına görə bir-birinə uyğun gələ bilər. Bu uyğunluğu eyni leksik-grammatik qrupda olan frazeoloji vahidlərə aid etmək olar. Frazeoloji vahidlər tarixi inkişaf yolunda bəzən yaxınlığı və ya müəyyən bağlılığı itirir və nəticədə yeni bir vahidin əmələ gəlməsi üçün zəmin yaranır.

Semantik frazeologizmlərin tərkib hissələri bir-biri ilə əlaqələnmiş və qaynayıb qarışmışdır ki, onlar ayrı - ayrılıqda təsəvvür etmək mümkün olmur. Belə ifadələrdə sözlər öz müstəqilliyini, referensial mənasını itirir, tam məcazi məna kəsb edir, mənaca bölünməz, sabit səciyyəli və bütöv olur. Komponentlərinin mənaca qovuşuq və ayrılmaz olması frazeoloji vahidlərin də sabitliyini təmin edir. Belə birləşmələrin məna strukturunda inteqral və diferensial əlamətlər mövcuddur. Diferensial məna frazeologizmin rəngarəng olduğunu, inteqralın isə bir frazeoloji vahidin digərinə uyğunluğunu göstərir.

Frazeoloji vahidlərin semantik strukturunu bu baxımdan araşdırarkən, hər şeydən əvvəl, frazeoloji sistemdə sinonimlik və polisemiya, frazeoloji sinonimlikdə frazeoloji variantlıq, çox mənalılığın frazeoloji vahidlərdə rolu, eləcə də frazeoloji omonimlik və frazeoloji antonimlik məsələlərinin öyrənilməsi ön plana çıxır.

Frazeoloji vahidlər arasındakı müəyyən semantik münasibətlər semantik paradiqma yaradır.

Bu paradiqmanın əsasında sinonim frazeoloji vahidlər və onların variantları dayanır. Semantik paradiqmanın çoxmənalı, antonim və digər növləri periferik vəziyyətdədir. Deməli, paradiqmatik cərgədə həmcins vahidlər, yəni frazeoloji vahidlər semantik cəhətdən birləşir. Bir sıra hallarda frazeoloji vahidin tərkibində müxtəlif mənalı bir neçə söz paradiqmatik münasibətdə olur.

Beləliklə, sözlərin bütün mənaları öz aralarında bu və ya digər dərəcədə bir-biri ilə bağlanaraq olduqca mürəkkəb semantik bütöv yaradır. Bu isə sözün semantik quruluşu adlanır. Bu ad altında aşağıdakı tədqiqat istiqamətləri nəzərdə tutulur. Frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılıq (polisemiya), frazeoloji vahidlərdə sinonimlik (sinonimiya), frazeoloji vahidlərdə variantlılıq (variasiya), frazeoloji vahidlərdə omonimlik və antonimlik. Bunlardan daha çox mübahisə doğuran məsələlərdən biri frazeoloji ifadələrdə çoxmənalılıq problemdir.

Elmi ədəbiyyatda dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, çoxmənalılıq müxtəlif semantik mürəkkəb qarşılıqlı təsir prosesinin nəticəsidir. Bu kateqoriya dilin inkişaf səviyyəsini və həmin dilin ifadəlilik imkanlarını əks etdirir. R.A. Budaqovun fikrincə, leksik polisemiya bütün dillərin mövcud olduqları bütün mərhələlərdə ayrılmaz xüsusiyyət olmuşdur. Sübhəsiz ki, dildə çoxmənalılığın inkişafı da digər dil hadisələri kimi özünəməxsus qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Çoxmənalılıq həm də həmin dildə danışanların baxışları, onların ətraf mühitlə münasibəti ilə sıx bağlıdır. Frazeoloji vahidlər də leksik vahidlər kimi çoxmənalı ola bilər və bu cəhət də öz zahiri ifadəsini onların nitqdə sözlərlə necə bağlanması tapır. Bu məsələyə tədqiqatçıların münasibəti müxtəlif olsa da, müəyyən hallarda ümumi rəy özünü göstərməkdədir. Məsələn, rus və alman dillərinin frazeoloji sistemi üzərində müşahidələr aparmış tanınmış leksikoqraf L. Binoviç yazır:

"Rus və alman dillərinin frazeoloji fondunun öyrənilməsi göstərir ki, çoxmənalılıq sözləri deyil, idiomlara və frazeoloji zümrələrə də aiddir" (3, S. 65)

A. B. Kuninin fikrincə çoxmənalı frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin hər cür yenidən mənalandırılması birbaşa olmayan adlandırma çərçivəsində baş verir. Sözlərin çoxmənalılığı ilə müqayisədə frazeoloji ifadələrin çoxmənalılığı az yayılmışdır. Frazeoloji vahid nə qədər kiçik, yığcamdırsa, bir o qədər sözə yaxın olub, məndə də mütəhərrik səviyyə daşıyır, Tədqiqatçıların fikir müxtəlifliyi ondan irəli gəlir ki, sözlərlə müqayisədə frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığında əhəmiyyətli dərəcədə fərq özünü göstərir, yəni çoxmənalılıq dilin frazeoloji sistemində üstün mövqeyə malik deyildir. Belə ki, frazeoloji ifadələr üçün birmənalılıq, monosemantika daha xarakterikdir. Bu, ümumiyyətlə dilin öz təbiətindən irəli gəlir. Məsələn, "Özbək dilinin qısa frazeoloji lüğətində qeydə alınmış 994 frazeoloji ifadənin yalnız 156-sı, yəni 15% - i çoxmənalıdır (2, s. 13). Mövcud tədqiqatların çoxluğuna baxmayaraq, çoxmənalı frazeoloji vahidlə çoxmənalı söz arasında əsaslı

fərqlər, frazeoloqizmlərin çoxmənalılığın müəyyən edən faktorlar, çoxmənalı frazeoloqizmlərin həqiqi mənalarını üzə çıxaran semantik yollar və s. məsələlər hələ də kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Alman və Azərbaycan dillərinin frazeoloji sisteminin tədqiqi göstərir ki, hər iki dildə formada müəyyən dəyişiklik etməklə, daha dəqiq desək, formal parçalanmaya məruz qalmaqla semantikanın bu frazeoloji xüsusiyyəti aradan götürülür.

Leksiklik lüğəvi və frazeoloji mənaları çulğalaşır və onun semantikasi genişlənilir. Frazeoloji vahidləri təşkil edən komponentərdə semantik müstəqilliyin mövcudluğu onun çoxməna qazanmasına imkan vermir. Yalnız müstəqilliyin zəifləməsi və ya olması sayəsində frazeoloqizmlərin çoxmənalılıq kəsb etməsinə şərait yarada bilər. Aydın daxili formaya malik olan çoxmənalı frazeoloji vahidlərin ayrı - ayrı mənaları eyni quruluşlu sərbəst söz birləşməsinin hər dəfə eyni metaforik dəyişməsi nəticəsində əmələ gəlir.

Qeyd edildiyi kimi, frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılığın mövcudluğu, hər şeydən əvvəl, onların semantik bütövlüyünün dərəcəsi ilə əlaqədardır.

Belə ki, frazeoloji vahidlərin komponentlərinin semantik bütövlük dərəcəsi yüksəldikcə onların çoxmənalılıq kəsb etmə imkanını azaldır. Əksinə, komponentlər arasındakı semantik əlaqələr üzəndirsə, hələ qorunub saxlanılırsa, onların çoxmənalılığı üçün imkan yaranır. Məsələn, Azərbaycan dilində baş əymək - 1) hörmət əlaməti kimi, 2) məğlubluq əlaməti kimi; rol oynamaq - 1) əhəmiyyətli olmaq, 2) təsir etmək, ağızdan boş olmaq - 1) sözü keçməyən, 2) söz saxlamayan; can vermək

1) aşıqınə canını qurban vermək, 2) ölümcül vəziyyətdə olmaq, can almaq - 1) məftun etmək, 2) öldürmək və s. (1, s. 65). Misallardan . göründüyü kimi, müəyyən bir leksik vahid sərbəst söz birləşmələrinin tərkibində başqa sözlərlə əlaqəyə girərək özünəməxsus olan mənələrdən uzaqlaşır və ya mənasını konkretləşdirir. Həmin söz frazeoloji vahidlərinin tərkibində isə öz lüğəvi mənasını itirir, başqa sözlə birlikdə ümumi mənanın ifadəsinə xidmət edir. Təbii ki, frazeoloji vahidlərin mürəkkəb semantik və qrammatik quruluşu onun müxtəlif mənələrdə işlədilməsinə təsir göstərir. Onu da əlavə edək ki, frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılıq heç də bütün tədqiqatçılar tərəfindən müsbət qarşılanmır. Frazeoloji vahidlərin təşəkkülünün sözlərin çoxmənalılığı ilə sıx bağlı olmasına baxmayaraq, onlarda bu semantik xüsusiyyət qabarıq şəkildə özünü göstərmir. Dil faktlarına əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olur ki, alman dilində çoxmənalı frazeoloji vahidlərə Azərbaycan dilinə nisbətən daha tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Frazeoloji ifadələr başqa dil vahidləri kimi, məzmun və ifadə variantlarına malikdir. Frazeologizm variantlılığı ancaq ifadə formasında mövcuddur.

Frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin variantlaşması, daha dəqiq desək, komponentlərin dəyişdirilməsi formaca müxtəlif səciyyə daşıyır; bəzən forma

dəyişikliyi frazeoloji vahidlərin bir komponentini, bəzən də bütün komponentlərini əhatə edir. Prinsip etibarilə frazeoloji vahidlərdə komponentlərin hər biri variantlarına, bu və ya digər dəyişikliklərə məruz qala bilər. Frazeoloji vahidlərdə komponentlərin dəyişməsi müxtəlif formalarda baş verir. Formal dəyişiklik (ağlına başına yığmaq // toplamaq), leksik dəyişiklik (əl-ayağı soyumaq // süstləmək) və qarışıq variant //gününü axşam etmək//gününü başa vurmaq//vermək//(1.34) Müasir dəyişiklikdə frazeoloji variantlıq məsələsi müqayisəli şəkildə kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Frazeoloji vahidlərdə komponentlərin sabitliyinin pozulması variantlılığı üçün şərait yaradır. Sabitlik çox vaxt nisbi xarakter daşdığından onun pozulması prosesi davam etdikcə frazeoloji vahidlərin müxtəlif variantlarının mövcudluğu da mümkün olur. Belə frazeoloji vahidlərin yayılma arealı genişləndikcə onların variantlıq imkan çoxalır və nəticədə eyni bir vahidin zəngin variantı meydana çıxır. Məsələn, Azərbaycan dilində: ağlına batmaq // beyninə gəlmək // ağlına yerimək // ağlına düşmək // beyninə batmaq // beyninə yerimək və s. Belə formalardan daha çox danışq dilində və bədii üslubda istifadə olunur, bu zaman onlardan hansının əsas, hansının isə okkozional olmasını müəyyənləşdirmək bir qədər çətin olur.

Variantlıq prosesində frazeoloji vahid öz mənə bütövlüyünü və ya toxunulmazlığını saxlamaqla ifadə dəyişikliyinə, daha dəqiq desək, tərkib dəyişikliyinə uğrayır. Variantlıq həm alman, həm də Azərbaycan dilinin əksər frazeoloji vahidləri üçün səciyyəvidir. Frazeoloji vahid söz səviyyəsində əlaməti özündə saxladıqca variantlıq mümkündür. Onların variantlığını semantik hadisə hesab etmək mümkündür. Frazeoloji variantlar ümumi mənaya malik olub, obrazlı struktura ekspressiv - üslubi çalarlığın bir olması ilə seçilir.

Başqa sözlə desək, frazeoloji sistemdə variantlıq xüsusi struktur dubletlərin əmələ gəlməsidir. Buna görə də onlar müxtəlif mətnlərdə paralel işlənmə imkanı qazanır. Bu cəhət isə frazeoloji sinonimlərdə müşahidə edilmir.

Frazeoloji variantlar - dubletlər bir leksik konstantı olmaq şərti ilə eyni frazeoloji vahidlərin şəkil müxtəlifliyi olub, ifadə keyfiyyəti, üslubi və sintaktik funksiyaları, eləcə də konsessuativ asılılığı baxımdan identik frazeoloji vahidlərdir. Azərbaycanca: kiməsə üz//sifət göstərmək, kimdənsə üz// arxa döndərmək//çevirmək və s.

Hər iki dilin frazeologiyasının təhlili göstərir ki, frazeoloji variantlar bir leksik konstantı olmaq şərti ilə eyni distribusiyal vahid elə şəkil müxtəlifliyidir ki, burada əvəzlənən komponentlər frazeoloji vahidlər daxilində funksional, normativ, ekspressiv üslub rənglərinə, konsessuativ asılılığa və işlənmə tezliyinə görə bir - birindən fərqlənir. Məsələn, gözə girmək // soxulmaq, baş saxlamaq// girlənmək, dolanmaq.

Bir dil daxilində sinonimlər olduğu kimi, müqayisə edilən müxtəlif dillər arasında da sinonim zoometaforizmlər mövcuddur. Məsələn, aşağıdakı

zoometaforizmlər hər iki dildə alman və Azərbaycan dillərində eyni mənanı verir:
Esel (essek) = qammaz, axmaq, səfeh,;

Bar(ay) = köntöy, qaba; Biene) arı, = zəhmətkeş; //

Bu metaforik keşmələrin hamısı hər iki dildə (alman və Azərbaycan) eyni semantik xüsusiyyətə məxsusdur.

Antonimik münasibətdə olan zoofrazeologizmlərə, nisbətən, az rast gəlinir və çox vaxt bu cür frazeologizmlərdə müxtəlif heyvan adları işlənmə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.

1. İkramov T.T. Leksikologiya fənnindən məruzə mətnləri.
2. Hacıyeva O.H. Alman və Azərbaycan dillərində sematik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 2004
3. Əliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqyisəli linqvistik təhlili Bakı, Ünsiyyət, 2001

**Seyyare Qahramanova
Sevinj Rahmanova**

Variant of meaning in phraseological units Summary

In this Article the semantic structural analysis of various linguists is considered a topical issue. As a result of a research, it became clear that the relationships between the components have a very complex. According to linguists, the components of semantic phraseologisms are interconnected. As a result of the experiments studied it was revealed that as the degree of semantic integrity of the components, their polysemy decreases. When it comes to the opinions of linguists, it is clear that all of these metaphorical passages belong to the same semantic feature in both languages.

Вариант значения во фразеологизмах. Резюме.

В данной статье рассматривается актуальная проблема семантического структурного анализа различных лингвистов. В результате исследования выяснилось, что связи между компонентами имеют весьма сложную форму. По мнению лингвистов, семантические компоненты фразеологизмов взаимосвязаны. В результате проведенных экспериментов было выявлено, что по мере увеличения степени семантической целостности компонентов фразеологизмов снижается их полисемия. Что касается мнений лингвистов, то становится

ясно, все что эти метафорические отрывки относятся к одному и тому же семантическому признаку в обоих языках.

FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRDƏ MƏNA VARIANTLILIĞI

Xülasə

Bu məqalədə müxtəlif dilçələrin semantik struktur təhlil aktual məsələlərdən hesab olunur. Araşdırmalar nəticəsində aydın olmuşdur ki, komponentlər arasındakı münasibətlər olduqca mürəkkəb formaya malikdir. Dilçilərin fikrincə semantik frazeologizmlərin tərkib hissələri bir-biri əlaqələnmişdir.

Aparılmış təcrübələr nəticəsində məlum olunmuşdur ki, frazeoloji vahidlərin komponentlərinin semantik bütövlük dərəcəsi yüksəldikcə onların çoxmənalılıq kəsb etməsini azalmasını aydınlaşdırmışlar. Dilçilərin fikrinə gəldikdə aydın başa düşmək olur ki, bu metaforik keşmələrin hamısı hər iki dildə eyni semantik xüsusiyyətə məxsusdur.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aida Sabor